

Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata a dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben

MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA

Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézet

Az „Európa-kép” szimbolikus, kettős értelmezéssel bíró fogalom. Tágabb értelemben történeti, földrajzi, gazdasági, politikai, kulturális entitás, konstrukció, szűkebb értelemben pedig jelenti/jelentheti a képeken, térképeken megjelenített Európát, az Európáról kialakult nézeteket¹, melyet jelen tanulmányban a tankönyvkutatás keretein belül, a történelemtankönyvek vonatkozásában közelítünk meg.

A KUTATÁSI TÉMA MEGJELÖLÉSE, RELEVANCIÁJA

A dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének vizsgálata több szempontból is indokolt. Az „Európa-kép” átfogó, a 19. század második harmadáig, a magyar közoktatásügy korszerűsítésének megkezdéséig, a magyar polgári iskolaügy alapjainak megteremtéséig visszatekintő feldolgozása a történelemtankönyvek vonatkozásában még nem történt meg. A hazai szakirodalomban az 1990-es évek elejétől jelentek meg az európaiságot, a tankönyvi „Európa-kép”-et vizsgáló, illetve azt fókuszba állító szaktanulmányok, melyek – *Szabolcs Ottó* 1980-as években végzett vizsgálódásaitól eltekintve (lásd *Európa-kutatás*, 2006) – mindenekelőtt a rendszerváltás utáni tankönyvek elemzését helyezték előtérbe (lásd például *Dárdai*, 2002; *Fischerné Dárdai*, 2011, 2012; *Domokos*, 2002; *M. Császár*, 2004).

Mészáros István – ezzel párhuzamosan – az *Európaiság, magyarság régi tankönyveinkben* című szakkikében szintén megfogalmazza a sürgető igényt, mely szerint „az 1945 előtti négy évtized hazai tankönyvtermése már a magyar neveléstörténet részét alkotja. Tárnyilagos, előítéletmentes, alapos tartalmi elemzésük [...] halaszthatatlanul fontos feladat.” (*Mészáros*, 1991. 11. o.) Mindezt az is alátámasztja, hogy „A tankönyvkutatások az utóbbi évek neveléstudományi

¹ Az Európáról szóló történetfilozófiai diskurzusok nem képezik jelen vizsgálat tárgyát, ugyanakkor szükséges megemlítenünk, hogy „mind történetileg, mind pedig a jelenben voltak és vannak olyan diskurzusok, amelyek azt érintik vagy járják körül, hogy „micsoda Európa”, hogy szükség lenne „Európára”, illetve mit jelent az „európaiság”.” (*Horváth*, 2009. 112. o.; lásd még *Penke*, 2000; *Mollat du Jourdin*, 1996)

vizsgálódásainak sorában egyre hangsúlyosabb módon jelennek meg, utat nyitva ezzel olyan szempont- és összefüggérendszer elemzéséhez, illetve újraértelmezéséhez, melyek tovább gazdagíthatják az iskola, a nevelés-oktatás világa történéseinek feltárását.” (Gróz, 2005. 199. o.) Az 1990-es évek elejétől a nemzetközi fórumokon is gyakran szentelnek figyelmet az európaiság témakörének, illetve az ezzel kapcsolatos tankönyvkutatásoknak (lásd *Dárdai*, 2002. 73. o.), ugyanakkor a nemzetközi viszonylatban – a nemzeti, illetve a közös identitás megjelenítése kapcsán – már az 1950-es években a tankönyvek felé fordultak.

A dualizmus időszakára fókuszáló, napjainkig közzétett tankönyvkutatások és publikációk mindenekelőtt a történelemtankönyvek, a népiskolai olvasókönyvek és a pedagógiai szakkönyvek vizsgálatával foglalkoznak. Jelen kutatás szintén e sort gazdagítja. A korszak tankönyveinek elemzését illetően behatóbb vizsgálatokat folytattak: *Adamikné Jászó Anna* (olvasástanítás-történet), *Dombi Alice* (19. századi tankönyvek, tankönyvírók), *Farkas Mária* (olvasókönyvek, népiskolai történelemtankönyvek történelemszemlélete) *Gróz Andrea* (fegyelemre nevelés kérdése a pedagógiai szakkönyvekben), *Méreg Martin* (Schultz Imre tankönyvírói munkássága), *Molnár-Kovács Zsófia* (középiskolai történelemtankönyvek és azok változatai, tankönyvszerzői életutak) és *Nóvik Attila* (neveléstörténeti tankönyvek Rousseau-képe, kánonképzés). (lásd többek között *Adamikné Jászó*, 1990; *Dombi*, 2015; *Farkas*, 2008; *Gróz*, 2007; *Méreg*, 2015; *Molnár-Kovács*, 2016; *Nóvik*, 2010) Ugyanakkor a korabeli hazai történelemtankönyvek kapcsán megjelent publikációk és analitikus szemléletet tükröző tankönyvkutatások száma kevésnek mondható.

Ma az európaiság identitásunk meghatározó eleme, fontos tehát tudnunk, hogy ennek a koncepcionális alapjai, (oktatás)történeti gyökerei hova nyúlnak vissza a dualizmus korában és a dualizmus kori tankönyvek tartalmazzak-e erre vonatkozó utalásokat. E helyütt – e gondolati ív alátámasztására – érdemes megemlíteni *Gerhard Seewann* professzor gondolatait, aki maga is úgy fogalmaz, hogy „A reformkor óta folyik elvi síkú vita Magyarországon a magyar identitásról, illetve arról, hogy hol legyen Magyarország helye Európában és ezzel összefüggésben milyen utat válasszon az ország, illetve a nép a mindenkori politikai-történelmi szituációban.” (*Seewann*, 2009. 101. o.)

A KUTATÁS CÉLJA ÉS A KUTATÓI KÉRDÉSEK

A vizsgálat célja a dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „Európa-kép”-ét meghatározó állandó és változó tendenciák és hangsúlyok feltárása.

A központi kutatói kérdés a következő: *Hogyan ábrázolták Európát, az európaiságot a tankönyvek, tehát milyen „Európa-kép” bontakozik ki az elemzés alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben?*

Az ehhez kapcsolódó kutatói kérdések pedig a következők:

1. Milyen arányban jeleníti meg a tankönyvi textus és a tankönyvi illusztrációs bázis Európát, az európai történelmi szálakat a vizsgált fejezetek, alfejezetek tartalmához viszonyítva?

2. Hogyan határozható meg az „európaiság”, illetve „Európa” fogalma a vizsgálat alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben (a vizsgált fejezetekben, alfejezetekben)?
3. Változtak-e, s ha igen, mennyiben változtak a vizsgált időszakban az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak?

A KUTATÁS MÓDSZEREI

A vizsgálat elemző egységének elkészítése előtt – ugyanakkor a vizsgálat szerves részeként – a teljesség igényével feltártuk, valamint rendszereztük az „Európa-kép” és „tankönyvkutatás” fogalmak kapcsolódási pontjait, vizsgálati lehetőségeit és eredményeit a témáról megjelent szakirodalom alapján. A *szakirodalomelemzés* főként a hazai szakirodalmi bázisra fókuszált, azonban a nemzetközi (mindenekelőtt európai) kutatások ezredfordulót követően közzétett eredményeire is rápillantottunk.

A szintézis során nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai (főként történelem) tankönyvi „Európa-kép”-vizsgálatok, illetve azok publikálása a 20. század végén, az 1990-es évektől került az érdeklődés homlokterébe. A számba vett vizsgálati eredmények mindegyike felhívta a figyelmet az Európa-definíció tankönyvi hiátusára. Emellett a sokrétű kutatói törekvések láttatni engedték a téma vizsgálatának módszertani lehetőségeit, elemzési tapasztalatait, ezáltal pedig – közvetett módon – különböző opciókat kínáltak fel a témakör további kutatásához. A nemzetközi kutatói színtér gazdag bázisából merítkező „Európa-kép”-vizsgálatok tágabb perspektívába helyezték a hazai kutatások kézzelfogható eredményeit, ezáltal meghatározó szerepet játszanak/játszhatnak a jövőbeli kutatói irányvonalak tudatos(abb) kijelölésében is. (erről bővebben lásd *Molnár-Kovács*, 2014)

A dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek „Európa-kép”-ét a *tartalomelemzés* módszerével vettük közelebről szemügyre. Ennek oka, hogy „a tartalomelemzés egy olyan interdiszciplináris módszer, amelynek segítségével a közlemények (gyakorlatilag a legtöbbször szövegek) rejtett, tehát nyíltan, *expressis verbis* ki nem fejezett tulajdonságai is feltárhatóak.” (*Antal*, 1976. 44–45. o.)

Így a manifeszt tankönyvi európaiság mellett a látens tartalom is megismerhető (lásd *Babbie*, 2008. 357–358. o.). A II. világháborút követően előtérbe kerülő metódus alkalmazása a tankönyvek vonatkozásában sem újkeletű, s – ahogy *Szabolcs Éva* is rávilágít – „Pedagógiai alkalmazása kezdetben azt jelentette, hogy a tankönyvekben tetten érhető értékválasztásokat igyekeztek kimutatni a segítségével.” (*Szabolcs*, 2004. 331. o.).

A KUTATÁS FORRÁSAI

A kutatás elsődleges forrásait a magyar dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek egy sajátos csoportja jelenti: a VII. osztály számára készített 15 db történelemtankönyv, illetve annak 1815 utáni fejezetei, alfejezetei. E tankönyvek

az újkor történelmének 1648-tól a „jelenkorig” tartó időszakát tárgyalják. Az 1815 utáni világtörténelmet taglaló tankönyvi részek kezdő kronológiai éve azonos (1815), ugyanakkor az említett vagy ábrázolt utolsó (záró) kronológiai adat (év) a vizsgálat alá vont tankönyvek különböző kiadásainak előrehaladtával párhuzamosan halad időrendben előre.

Ebből (is) kifolyólag az 1815 utáni fejezetek, alfejezetek kiválasztása és vizsgálata lehetővé teszi a dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvekben tárgyalt vagy ábrázolt „jelenkor” „Európa-kép”-ének változó és állandó tendenciáit megragadó fejlődési ív megrajzolását.

A vizsgálat során reprezentatív elemzés megvalósítására törekedtünk, ennek érdekében pedig az alábbi kitételek mentén határoztuk meg a tankönyvek kiválasztásának kritériumait:

- középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) tankönyvek vizsgálata,
- egyetemes történelemtankönyvek vizsgálata,
- VII. osztály számára készített tankönyvek vizsgálata,
- minden rendelkezésre álló kiadás vizsgálata,
- segédkönyvek vizsgálatától való eltekintés.

A vizsgálat tehát e paraméterek mentén összesen 15 darab tankönyv elemző áttekintését valósította meg, melyek szerzőinek nevét, a kiadás évét és a tankönyv címét e helyütt is megadjuk:²

1. Mangold Lajos (1885): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Mangold*, 1885)
2. Mangold Lajos (1891): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Mangold*, 1891)
3. Mangold Lajos (1902): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Mangold*, 1902)
4. Márki Sándor (1903): *Egyetemes történelem*. (a továbbiakban: *Márki*, 1903)
5. Mika Sándor (1904): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Mika*, 1904)
6. Mika Sándor (1912): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Mika*, 1912)
7. Sebestyén Gyula (1906): *Egyetemes történelem*. (a továbbiakban: *Sebestyén*, 1906)
8. Szigethy Lajos (1903): *Egyetemes történelem*. (a továbbiakban: *Szigethy*, 1903)
9. Szölgvény János (1914): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Szölgvény*, 1914)
10. Ujházy László (1904): *Egyetemes történelem*. (a továbbiakban: *Ujházy*, 1904)
11. Ujházy László (1913): *Egyetemes történelem*. (a továbbiakban: *Ujházy*, 1913)
12. Varga Ottó (1904): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Varga*, 1904)
13. Vaszary Kolos (1904): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Vaszary*, 1904)
14. Vaszary Kolos (1912): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: *Vaszary*, 1912)
15. Takáts György (1917): *Történelem*. (a továbbiakban: *Takáts*, 1917)

E tankönyvek sorában egy leányközépiskolai tankönyv is helyet kapott (lásd a fenti lista 15. tétele), mely a felső leányiskolák, a leánygimnáziumok és a felső kereskedelmi leányiskolák III. osztály számára készült (*Takáts*, 1917). A leányközépiskolai tankönyv vizsgálata – annak ellenére, hogy az iskolatípus és az évfolyam nem feleltethető meg egy az egyben a fiúközépiskolák esetében

² A vizsgálat alá vont 15 db történelemtankönyv a budapesti Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet - Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Tankönyvtárában található.

rögzített paramétereknek – összevetési alapot kínált, illetve betekintést engedett a leányközépiszkolák dualizmus kori egyetemes történelemtanításába.

A másodlagos forrásokat tekintve lehetőség adódott a hazai tankönyvi „Európa-kép”-vizsgálatok kutatási előzményeinek, szakirodalmi forrásainak teljességi elemző áttekintésére, szisztematikusan feldolgozására. A hazai tankönyvi szakirodalom – második világháborút követően gyarapodó – sokrétű tematikus csomópontjait áttekintve láthatóvá vált, hogy a magyarországi – mindenekelőtt történelmi tárgyú – tankönyvek „Európa-kép”-ének vizsgálata, szakirodalmi tárgyalása a 20. század végén, a *rendszerültást követően került előtérbe*. Az 1990-es évek elejétől fogva a tankönyvi „Európa-kép”-kutatás – a tudományos tankönyv-elemzések sajátos szegmenseként – megjelent a magyar tankönyvi szakirodalom egyre szélesebb spektrumot felölelő palettáján.

A hazai kutatások, közzétett vizsgálati eredmények közös vonása mindenekelőtt az *Európa-fogalom definiálatlanságának* tudatosítása a fókuszba került történelem- és földrajz tankönyvek vonatkozásában. Emellett láthatóvá vált a téma vizsgálatához elengedhetetlen – egymást kiegészítő kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmazó – módszertani háttér, mely az eredmények árnyalt értelmezését segíti elő.

A feltárt nemzetközi „Európa-kép”-vizsgálatok egyértelművé teszik a magyar kutatói törekvések relevanciáját, a hazai eredmények illeszkedését a nemzetközi trendekbe, egyúttal lehetőséget, igényt és alapot teremtenek a további – tematikusan, térben és időben kiszélesedő – tankönyvvizsgálatok lefolytatásához. (bővebben lásd *Molnár-Kovács*, 2014)

A TANKÖNYVEK ELEMZÉSE

Az 1815 utáni fejezetek, illetve alfejezetek az *ún. legújabb kor világtörténelmi áttekintésére* vállalkoznak, mely mindenekelőtt – a tankönyvi fejezetek, alfejezetek címe alapján – az *alkotmányos, nemzeti és szociális küzdelmek* tárgyalását helyezi a fókuszba (lásd *Mangold*, 1885. 188–212. o.; *Mangold*, 1891. 229–274. o.; *Mangold*, 1902. 156–205. o.; *Márki*, 1903. 134–173. o.; *Mika*, 1904. 124–160. o.; *Mika*, 1912. 140–180. o.; *Sebestyén*, 1906. 178–222. o.; *Szigethy*, 1903. 138–176. o.; *Szölgvény*, 1914. 106–139. o.; *Ujházy*, 1904. 177–235. o.; *Ujházy*, 1913. 123–167. o.; *Varga*, 1904. 145–175. o.; *Vaszary*, 1904. 136–171. o.; *Vaszary*, 1912. 125–163. o.; *Takáts*, 1917. 106–120. o.).

A tankönyvek mintegy fele ugyanakkor külön egység keretén belül szót ejt a legújabb kor művelődéstörténeti viszonyairól (lásd *Mangold*, 1885. 213–228. o.; *Mangold*, 1891. 274–277. o.; *Mangold*, 1902. 205–207. o., 210. o.; *Márki*, 1903. 173–197. o.; *Szölgvény*, 1914. 140–143. o.; *Vaszary*, 1912. 163–183. o.; *Takáts*, 1917. 120–121. o.), továbbá a vizsgált kötetek mintegy $\frac{3}{4}$ -e egy külön fejezetben politikai földrajzi vonásokat is tárgyal (lásd *Mangold*, 1902. 214–262. o.; *Márki*, 1903. 198–250. o.; *Mika*, 1904. 169–248. o.; *Mika*, 1912. 189–259. o.; *Sebestyén*, 1906. 223–262. o.; *Szigethy*, 1903. 180–254. o.; *Szölgvény*, 1914. 145–191. o.; *Ujházy*, 1904. 236–307. o.; *Ujházy*, 1913. 167–220. o.; *Vaszary*, 1904. 185–236.

o.; Vaszary, 1912. 189–232. o.). Jelen vizsgálat során azonban e két egység vizsgálatától eltekintettünk.

A tartalomelemzés előkészítéseként – ugyanakkor egy iránymutató vizsgálati fázisként – a fókuszba emelt tankönyvi fejezetek/alfejezetek oldalait először áttekintettük aszerint, hogy Európa, az Európán kívüli világ, vagy az Európán kívüli világ Európával közös történelmi említését, ábrázolását valósítja-e meg nagyobb oldalszámban, illetve arányban³.

A kibontakozó eredmények alapján megállapítható Európa világtörténelmének tankönyvi dominanciája; kiemelkedően nagyarányú önálló ábrázolása a vizsgált tankönyvi fejezetekben egyértelműen látható. Százalékos megoszlásban mindez azt jelenti, hogy a 15 db tankönyv vizsgálat alá vont (al)fejezeteiben átlag 93 %-ot tesz ki Európa történelme⁴, mely az egyes kötetekre vetítve 79,5–100 % közötti tankönyvi reprezentációt jelent.

Az 1815 utáni tankönyvi fejezetek, alfejezetek tartalomelemzésének lépései a következőképpen foglalhatók össze:

1. A kutatói célok és kutatói kérdések alapján a kutatási források és a vizsgálati módszer(ek) meghatározása,
2. Tartalmi főkategóriák körvonalazása és rögzítése; a főkategóriák átfogó kvantitatív elemzése,
3. „Európa” mint tartalmi főkategória részletes vizsgálata; az „Európá”-val kapcsolatos kifejezések, gondolati ívek összegyűjtése, rendszerezése,
4. „Európá”-val kapcsolatos szókapcsolatok vizsgálata; hívószavak indukálása,
5. A hívószavak kategorizálása; tartalmi alkategóriák megalkotása,
6. A hívószavakra építve a tartalmi alkategóriák vizsgálata,
7. Összegzés – a vizsgálati eredmények rögzítése az „Európa” mint tartalmi főkategóriára vonatkozóan.

A továbbiakban a 2–7. vizsgálati lépéseket részletesen is feltárjuk, ismertetjük. Az 1. pontra azonban az alábbiakban nem térünk ki, melynek oka, hogy a kutatói célok, kutatói kérdések, a kutatás forrásai és a vizsgálati módszerek a tanulmány bevezető részében már bemutatásra kerültek.

TARTALMI FŐKATEGÓRIÁK KÖRVONALAZÁSA ÉS RÖGZÍTÉSE; A FŐKATEGÓRIÁK ÁTFOGÓ KVANTITATÍV ELEMZÉSE

A tartalmi főkategóriák felállítása során több szempont is mérlegelésre került. Egyrészt figyelembe kellett venni, hogy a meghatározásra kerülő főkategóriák azonos kategóriaszintet képezzenek, tehát ne merüljön fel az alá-fölérendeltségi viszony lehetősége a főkategóriák között. Másrészt pedig az „európaiság”, illetve az „Európa-kép”-vizsgálat aspektusának mélyebb elemzési lehetőségét és

³ Az oldalszámok megállapítása során kerekítést alkalmaztunk. 0–0,4 oldal között 0 oldalra, míg 0,5–1 oldal között 1 oldalra kerekítettük a tankönyvi oldalszámokat.

⁴ Az Európán kívüli világ átlagban 1,4 %-ot, míg az Európán kívüli világ Európával közös említése, ábrázolása 5,6 %-ot tesz ki a vizsgált tankönyvi egységekben.

igényét előre vetítve „Európa” mint alapvető főkategória rögzítése kézenfekvő és tulajdonképpen evidens választásnak bizonyult.

Ebből kifolyólag a főkategóriák körvonalazása során a következő öt főkategória került meghatározásra:⁵

1. Európa (*Európa, európai, európai-, europai, Európa-, európa-, Europe, Europa, europea, europ., Europäischer*)
2. Amerika (*Amerika, amerikai, Amerikai, Amerique, amerik, America*)
3. Ázsia (*Ázsia, ázsiai*)
4. Afrika (*Afrika, afrikai, sötét földrész*)
5. Ausztrália (*Ausztrália, ausztráliai, ausztrál, Oceania*)

A főkategóriákat először egy átfogó, valamennyi főkategóriát érintő kvantitatív elemzésnek vetettük alá. Ennek során az öt főkategóriát, illetve az azokat reprezentáló szóösszetételeket, kifejezéseket, előtagokat és rövidítéseket (lásd fentebb, a főkategóriák mögötti zárójeleket) minden egyes vizsgált tankönyvi fejezetben/alfejezetben megszámoltunk, tehát rögzítettük az előfordulások számát.

Az „Európa” főkategóriát ezen túlmenően, további lépésekben – hívószavak és alkategóriák felállítása révén – is vizsgáltuk, míg a többi főkategória („Amerika”, „Ázsia”, „Afrika” és „Ausztrália”, tehát összefoglalóan az „Európán kívüli világ”) mélyebb elemzésétől – a kutatói célokat és a kutatói kérdéseket szem előtt tartva – eltekintettünk. (Az átfogó kvantitatív elemzés eredményeit az 1. táblázat összesíti.)

Az öt főkategóriát a vizsgált 15 db tankönyv 1815 utáni fejezeteiben és alfejezeteiben összesen 727 db kifejezés reprezentálja. Valamennyi tankönyv esetében egyértelműen megállapítható az „Európa” főkategória előfordulásának dominanciája. A Vaszary Kolos 1912. évi történelemtankönyvéből nyert adatok például jól illusztrálják a teljes mintát – egyesével és összességében is – jellemző arányokat. E tankönyvben a vizsgálat alá volt 1815 utáni tankönyvi egységben „Európa” harmincöttször, „Amerika” tízszer, „Ázsia” nyolcszor, „Afrika” háromszor, míg az „Ausztrália” főkategória egyszer jelenik meg (lásd 1. táblázat; lásd még *Vaszary, 1912. 125–163. o.*).

Ha az összesített eredményeket, tehát az egyes tankönyvi előfordulások összesített adatait áttekintjük, akkor világosan körvonalazódnak a teljes vizsgálati mintát meghatározó átlagszámok és átlagarányok. A 727 db (100 %) főkategória-előforduláson belül a legnagyobb számban és arányban az „Európa” főkategória van jelen 468 db (64,4 %) megjelenéssel. Ezen túlmenően „Amerika” összesen 136 db (18,7 %), „Ázsia” 65 db (9 %), „Afrika” 44 db (6 %), „Ausztrália” pedig 14 db (1,9 %) szóösszetétellel képviseli a további négy főkategóriát (lásd 1. táblázat).

---

⁵ A főkategóriák mögött zárójelben, dőlt betűkkel valamennyi, a vizsgált tankönyvi fejezetekben/alfejezetekben szereplő, az adott főkategória elnevezését reprezentáló kifejezést, szóösszetételt, előtagot és rövidítést megadtuk.

1. táblázat. A tartalmi főkategóriák előfordulása a vizsgált tankönyvek 1815 utáni fejezeteiben és alfejezeteiben (db)

Tankönyvek	Tartalmi főkategóriák					Összes	
	Európa	Amerika	Ázsia	Afrika	Auszt- rália		
Mangold, 1885	19	7	0	1	0	27	
Mangold, 1891	51	10	7	5	0	73	
Mangold, 1902	44	9	7	9	3	72	
Szigethy, 1903	47	10	4	1	0	62	
Márki, 1903	49	29	11	6	3	98	
Vaszary, 1904	29	10	4	1	0	44	
Mika, 1904	31	10	1	4	2	48	
Varga, 1904	32	5	4	2	0	43	
Ujházy, 1904	15	6	1	0	1	23	
Sebestyén, 1906	28	6	4	1	0	39	
Mika, 1912	28	10	1	4	2	48	
Vaszary, 1912	35	10	8	3	1	57	
Ujházy, 1913	17	5	1	0	1	24	
Szölgvény, 1914	32	9	11	7	1	60	
Takáts, 1917	8	0	1	0	0	9	
Összesen	(db)	468	136	65	44	14	727
	(%)	64,4	18,7	9	6	1,9	100

„EURÓPA” MINT TARTALMI FŐKATEGÓRIA RÉSZLETES VIZSGÁLATA;
AZ „EURÓPÁ”-VAL KAPCSOLATOS KIFEJEZÉSEK, GONDOLATI ÍVEK
ÖSSZEGYŰJTÉSE, RENDSZEREZÉSE

A továbbiakban az „Európa” főkategória részletekbe menő elemzésére fókuszálunk. Ahogy fentebb már ismertettük, az „Európa” főkategória esetében is megszámloltuk a vizsgált tankönyvi (al)fejezetekben az azt megjelenítő szövszövegeket, kifejezéseket, előtagokat és rövidítéseket, mely 468 db előfordulást jelentett.⁶ Ezt követően kvantitatív és kvalitatív irányú, analízis és szisztematizáló munkafázis egyaránt következett. Ennek szellemében egyrészt figyelmet fordítottunk az „Európa” főkategória előfordulási gyakoriságának meghatározására a vizsgált tankönyvi fejezetekben/alfejezetekben egy ún. *sűrűségi mutató-*

⁶ Ehelyütt meg kell jegyeznünk, hogy a 468 db „Európa” tartalmi főkategória-előfordulás vizsgálata a tankönyvi textust és a tankönyvi illusztrációs bázist egyaránt érintette, ugyanakkor a vizsgált tankönyvi egységekben összesen csupán 3 db grafikus illusztráció található, melyekben szerepel „Európa” (lásd *Mangold*, 1891. 250–251. o.; *Mangold*, 1902. 166–167. o.; *Szigethy*, 1903. 176. o.). Ebből kifolyólag az „Európa-kép” elmélyültebb vizuális elemzése, illetve az Európát ábrázoló képi illusztrációk – eredeti kutatói tervek között szereplő – ikonográfiai/ikonológiai elemzése nem valósul(hat) meg. A 3 db grafikus illusztráció a kortani/időrendi táblázatok közé tartozik, melyek a 468 db (100 %) „Európa” tartalmi főkategória-előfordulás csupán 0,6 %-át jelentik meg.

szám⁷ segítségével, másrészt pedig táblázatokba rendezve, idézetek formájában összegyűjtöttük azokat a gondolati íveket, tartalmi egységeket, melyekben az „Európa” főkategória megjelenik.

A kvantitatív munkafázis elvégzése során az egyes tankönyvi sűrűségi mutatókat több aspektusból is rendszereztük. Egyrészt csoportosítottuk a sűrűség szerinti sorrend, másrészt a tankönyvek kiadási éve szerinti sorrend, harmadrészt pedig a szerzői ábécérend (azon belül pedig a kiadás éve) alapján. A sűrűség szerinti sorrend mentén csoportosított mutatószámok nyilvánvalóvá teszik, hogy a vizsgált tankönyvi egységekben átlagosan minden tankönyvi oldalon egyszer említik Európát, továbbá az 1891–1903 között megjelent tankönyvekben (kivéve: *Mangold*, 1902) a legnagyobb az „Európa” főkategória tankönyvi sűrűségi mutatója.⁸ Ez utóbbi megállapítást a kiadási év szerinti sorrend is megerősíti. Ugyanakkor a szerzői ábécérend esetében elmondható, hogy a kapott eredmények meglehetősen heterogén képet mutatnak, s a sűrűségi mutatók alapján nem körvonalazódnak markáns tendenciák a korabeli tankönyvi „Európa-kép”-ről, annak állandó és változó jegyeiről.

A kvalitatív (előkészítő) munkafázis részeként minden vizsgálat alá vont tankönyvi egység esetében külön táblázatokban rendszereztük az „Európa”-t megjelenítő gondolati íveket (idézeteket).⁹

„EURÓPÁ”-VAL KAPCSOLATOS SZÓKAPCSOLATOK VIZSGÁLATA; HÍVÓSZAVAK INDUKÁLÁSA

Az előző lépésben ismertetett kvalitatív munkafázis az „Európa” főkategória elmélyültebb vizsgálatát készítette elő. Az „Európa”-val kapcsolatos kifejezések, gondolati ívek összegyűjtését követően minden egyes idézet esetében az azokban előforduló, „Európa”-t reprezentáló szókapcsolatokat megvizsgáltunk. E vizsgálat két allépésben történt. Egyrészt minden gondolati ívet, szókapcsolatot áttanulmányoztunk abból a szempontból, hogy azokban megjelenik-e az „európaiság” fogalma, „Európa” konkrét definíciója.

Ennek során megállapítottuk, hogy a vizsgált tankönyvi egységek nem határozzák meg Európa fogalmát, tehát nem tesznek közzé konkrét definíciót Európáról, illetve az európaiságról. Másrészt pedig minden szókapcsolathoz, illetve szóösszetételhez egy-egy hívószót társítottunk. E hívószavak indukálása során igyekeztünk az eredeti szövegekörnyezetben szereplő kifejezést megőrizni, hívószóként is felhasználni, illetve szükség esetén – ha a szövegekörnyezet nem tette lehetővé az eredeti kifejezések hívószóként való alkalmazását, akkor –

---

⁷ Mutatószám = egy oldalra jutó „Európa” tartalmi főkategória száma tankönyvenként („Európa” főkategória összesített száma a vizsgált fejezetekben, alfejezetekben / 1815 utáni vizsgált fejezetek, alfejezetek összoldalszáma)

⁸ A legmagasabb tankönyvi sűrűségi mutatóval Márki Sándor tankönyve (*Márki*, 1903), míg a legkevesebbel Ujházy László tankönyvi kötete (*Ujházy*, 1904) rendelkezik. Az első esetben minden ¾-ed oldalon (tehát egy oldalon legalább egyszer), míg a második esetben minden negyedik oldalon tárgyalják „Európa”-t a tankönyvi (al)fejezetekben.

⁹ A táblázatokat azok jelentős terjedelmére tekintettel jelen tanulmányban nem közöljük.

törekedtünk a jelentésben hozzájuk legközelebb eső szavak és kifejezések hívószóként való megadására. Amennyiben egy gondolati ívbe több „Európá”-val kapcsolatos kifejezés is beletartozott, azokat egy idézetben belül tüntettük fel, ugyanakkor mindegyik kifejezéshez külön sorszámot és hívószót társítottunk.

A HÍVÓSZAVAK KATEGORIZÁLÁSA; TARTALMI ALKATEGÓRIÁK MEGALKOTÁSA

A hívószavak rögzítését követően megszámoztuk azokat: összesen 104 db hívószó került meghatározásra az idézetekben fellelhető „Európa” szókapcsolatok tüzetesebb vizsgálata során. A hívószavak megalkotását követően pedig arra törekedtünk, hogy a hívószavakat kategorizáljuk, tehát az „Európa” tartalmi főkategórián belül olyan tartalmi alkategóriákat állítsunk fel, melyekbe az indukált hívószavak besorolhatóak. A tartalmi alkategóriák konstruálása során tudatosan eltekintettünk attól, hogy a felállításra kerülő alkategóriákhoz körülbelül azonos számú hívószó tartozzon, mert úgy véltük, hogy az egyes alkategóriákat reprezentálni képes hívószavak mennyisége is kifejez(het)i majd a hangsúlyokat. A hívószavak alapos és többszintű áttekintését követően az alábbi öt tartalmi alkategória született:

- *Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*
- *Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító és/vagy -fenntartó konstrukció*
- *Európa mint egységes egész konstrukció*
- *Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció*
- *Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció*

A 104 db hívószó pedig az alábbi megoszlásban képviseli az egyes tartalmi alkategóriákat:

- *Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*: 30 db hívószó¹⁰
- *Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*: 49 db hívószó¹¹
- *Európa mint egységes egész konstrukció*: 8 db hívószó¹²

¹⁰ abszolút monarchiák, abszolutizmus, alattvalók, alkotmányos fejlődés, alkotmányos uralom, alkotmányosság, államok, birodalom, birtokok, dinasztia állása, Európán kívüli alkotmány, fejedelmek, kormányok, köztársaság, (nagy)hatalmak, nemzetek/népek, Oroszország, országok, parlamentáris alkotmány, tengeri hatalmak, török birodalom, török tartományok, Törökország, udvarok, uralkodók, város, vezető államférfi/miniszter, vezető államok/országok, vezető hatalom, vezető szerep/parancsoló állás

¹¹ beavatkozás, béke, (béke)konferencia, (béke)kongresszus, békés fejlődés, diplomácia, ellenszenv/támogatás hiánya, érdeklődés/figyelem, események, (fegyveres) harc/konfliktus, felkelések, forradalmak, forradalmi eszmék, forradalmi szellem, gyámság, gyarmatállamok, gyarmatbirodalom, gyarmatok, gyarmatosítás, gyarmatosító államok, (háborús/fegyveres) szembenállás, hadi célok/hadi fejlesztés, hadsereg, (hatalmi) befolyás, hatalmi/politikai egyensúly, hegemonia, helyzet(kép), hódítás, jóváhagyás/helybenhagyás, keleti kérdés, kivándorlási mozgalmak, követelések, külkapcsolat, külügyi politika, küzdelmek, legitimáció, mozgalmak, politika, reakció, régi Európa, rokonszenv/támogatás, szabadság mozgalmak, szabadságharc, szociális mozgalmak, szövetségi rendszerek, tekintély fenntartása, terjeszkedés, tiszték, vér nélküli diadal, viszonyok

¹² általános áramlat, egész/egység, kontinens, közszellem, minta/mód, terjedelem/méret, (újkori) modern, (újkori) történelmi áttekintés

- *Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció*: 9 db hívószó¹³
- *Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció*: 8 db hívószó¹⁴

A HÍVÓSZAVAKRA ÉPÍTVE A TARTALMI ALKATEGÓRIÁK VIZSGÁLATA

A megalkotott öt tartalmi alkategória közül tehát az „*Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*” és az „*Európa mint (belső és külső) erőviszonyalakító/-fenntartó konstrukció*” rendelkezik a legnagyobb hívószó bázissal (30, illetve 49 db hívószó). A további három alkategória pedig körülbelül azonos számú (8, 9, illetve 8 db), az előző kettő alkategóriához képest mintegy negyedét, ötödét kitevő hívószókészlettel bír.

Az alkategória-rendszer felállításának, valamint a hívószavak alkategóriákhoz társításának véglegesítését követően először tankönyvenként, a tartalmi alkategóriák mentén csoportosítottuk a konkrét tankönyvi idézetekhez társított hívószavakat. A hívószavak tankönyvi rendszerezését táblázatok, illetve diagramok segítségével végeztük el, mely lehetőséget teremtett a hívószavak mennyiségi faktorainak többszintű – az „*Európa*” főkategória és a tartalmi alkategóriák szintjén horizontálisan és vertikálisan egyaránt szisztematizált – rögzítésére is.

Ahogy fentebb már utaltunk rá, a 15 db történelemtankönyv vizsgált fejezeteiben/alfejezeteiben összesen 468 db „*Európa*” főkategória előfordulást („*Európá*”-t reprezentáló) szözzetételt, kifejezést, előtagot és rövidítést) azonosítottunk, melyek mindegyikéhez tehát egy-egy hívószót társítottunk. Ezt követően a hívószavak előfordulását a tartalmi alkategóriák mentén, tankönyvenként összesítettük. Ennek során pedig többféle csoportosítási aspektust (kiadás éve, szerzői ábécérend és hívószavak száma szerinti csoportosítás) is figyelembe vettünk, mely néhány kutatói „*alapkonzekvencia*” érzékeltetésének teret engedett.

Valamennyi tankönyvben egyértelműen láthatóvá vált az „*Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*” és az „*Európa mint (belső és külső) erőviszonyalakító/-fenntartó konstrukció*” tartalmi alkategóriák túlsúlya. Az előbbi – tankönyvtől függően – 29,5 %-tól 58 %-ig (a leányközépfiskolai tankönyvben: 62,5 %-ban), míg az utóbbi hasonlóképpen 29 %-tól 50 %-ig (a leányközépfiskolai tankönyvben: 0 %-ban) jellemzi a vizsgálati mintát. E két tartalmi alkategória tankönyvi előfordulása tehát körülbelül azonos arányú, amit az is bizonyít, hogy hat tankönyv esetében az egyik (lásd *Mangold*, 1885; *Mika*, 1904, 1912; *Szigethy*, 1903; *Ujházy*, 1904; *Takáts*, 1917), míg további hat tankönyv esetében (lásd *Mangold*, 1891, 1902; *Márki*, 1903; *Sebestyén*, 1906; *Ujházy*, 1913; *Varga*, 1904) a másik alkategória van jelen nagyobb arányban. Három tankönyvi egységben pedig a két alkategória százalékos megjelenése azonos (lásd *Szölgvény*, 1914;

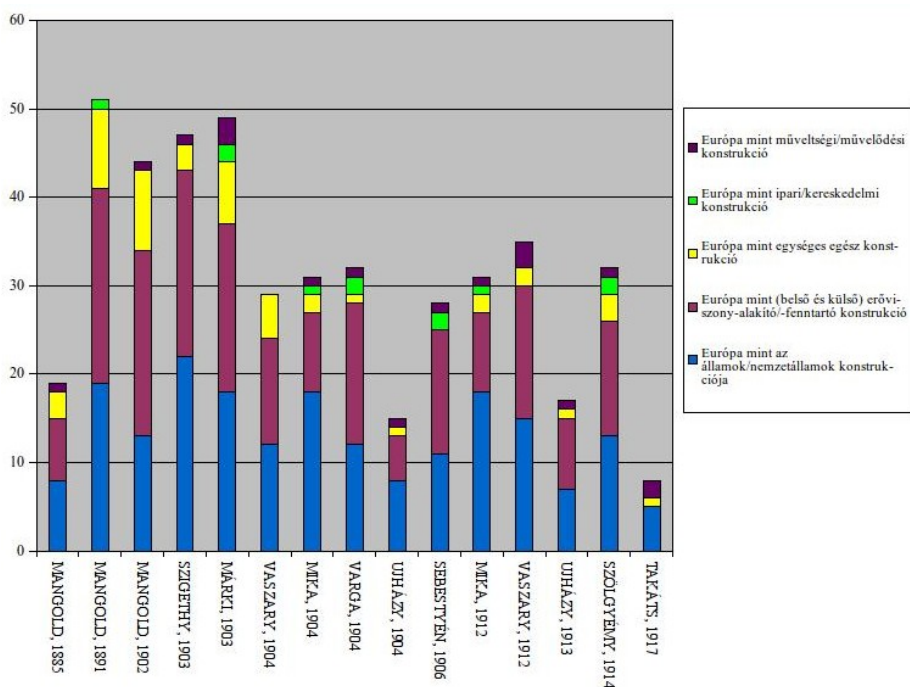
---

¹³ hitelezők, iparcikkek, ipari védekezés, iparos állam, iparos országok, kereskedelem, közlekedés, szállított nyerstermékek, távolsági összeköttetés

¹⁴ egyetemek, hagyományok, jogfelfogás, kereszténység, műveltség, oktatók, tanulmányút, társaságok

Vaszary, 1904, 1912). A további három tartalmi kategóriát tekintve ennél jóval kevesebb százalékos előfordulás jellemző. Az „Európa mint egységes egész konstrukció” 0–20,5 % között, az „Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció” 0–7,1 % között, míg az „Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció” 0–8,5 % között van jelen a tankönyvekben.

A kiadás éve (időrend) szerinti csoportosítás alapján megállapítható, hogy az 1891 és 1903 közötti években megjelent tankönyvekben (Mangold, 1891, 1902; Szigethy, 1903; Márki, 1903) a leggyakoribb az „Európa” főkategória előfordulása, tehát e kötetekben a legtöbb az „Európa” főkategória tartalmi kategóriái hívószavainak összszáma (44–51 db között) (lásd 1. ábra).

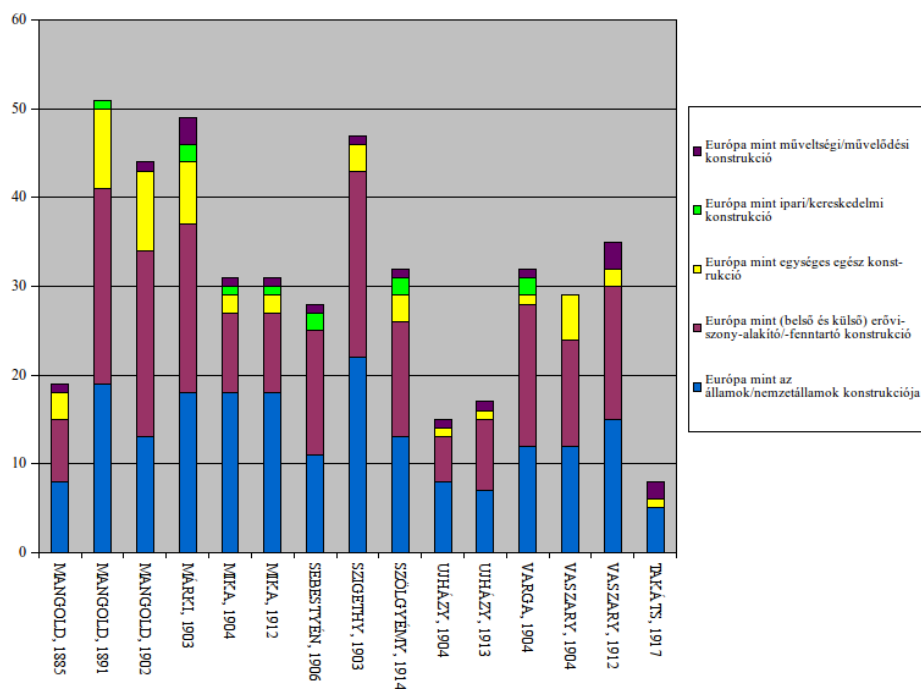
1. ábra. A tartalmi kategóriák megoszlása tankönyveenként magyar kiadás éve szerinti csoportosításban) (db)

Ha az egyes kategóriák reprezentációját közelebbről is megvizsgáljuk, akkor egyrészt – ahogy fentebb utaltunk rá – az „Európa mint a(z) (nemzet)államok konstrukciója” és az „Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító és/vagy -fenntartó konstrukció” tartalmi kategóriák dominanciája nyilvánvaló. Másrészt pedig szintén az 1891–1903 közötti években az „Európa mint egységes egész konstrukció” kategória hívószavainak a száma érzékelhetően (de nem kiemelkedően) magasabb mint az azt követő dualizmus kori években.

További csoportosítási lehetőséget jelent a tartalmi kategóriák megoszlására vonatkozó adatok *szerzői ábécérend* (azon belül pedig a kiadási évek) *alapján történő kategorizálása*.

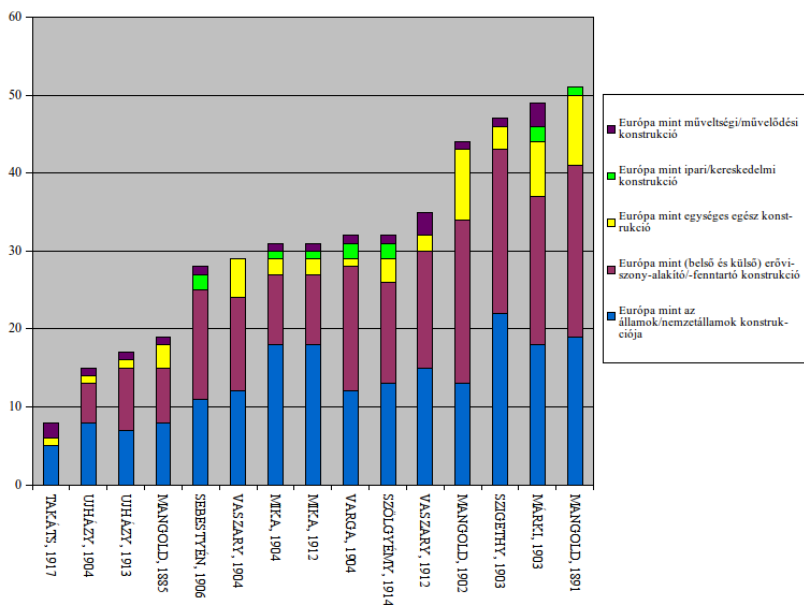
A tartalomelemzés során 10 szerző összesen 15 db tankönyvére fókuszálunk. E kötetekből 4 szerző munkája emelhető ki, amelyek több kiadását is megvizsgáltuk: *Mangold*, 1885, 1891, 1902; *Mika*, 1904, 1912; *Ujházy*, 1904, 1913; *Vaszary*, 1904, 1912).

E tankönyveket áttekintve a kiadások előrehaladtával az „Európa” reprezentáció gyakorisága többnyire fokozódik, mindazonáltal a kötetektől (szerzőktől) függően ennek mértéke eltérő (lásd 2. ábra).

2. ábra. A tartalmi kategóriák megoszlása tankönyvenként (db)

A harmadik csoportosítási törekvés a *hívószavak mennyisége* szerint rendezi növekvő sorrendbe a tankönyvekből nyert adatokat. A 3. ábra alapján látható, hogy a kiadás éve (időrend) és a hívószavak mennyisége között nem áll fent releváns összefüggés. Mindazonáltal a diagram arra is rávilágít, hogy valamennyi vizsgált tankönyvi egységben az egyes tartalmi kategóriák egymáshoz viszonyított aránya – figyelembe véve a változó hívószó bázis mennyiségét – körülbelül azonos (lásd az 1815 utáni tankönyvi fejezetek, alfejezetek tartalomelemzésének 6. lépése: A hívószavakra építve a tartalmi kategóriák vizsgálata, 4. bekezdés).

3. ábra. A tartalmi alkategóriák megoszlása tankönyvenként (hívószavak száma szerinti csoportosításban) (db)

A tankönyvenkénti bontás mellett a hívószavak számát a tartalmi alkategóriák mentén, a teljes vizsgálati minta szintjén is szükséges összesíteni. A 468 db hívószó 42,5 %-a (199 db hívószó) az „Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója”, 40,8 %-a (191 db hívószó) pedig az „Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció” alkategóriát képviseli. E két (nagy) alkategória tehát a 468 db hívószó 83,3 %-át reprezentálja. Az „Európa mint egységes egész konstrukció” 10,5 %-ot (49 db), az „Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció” 3,8 %-ot (18 db hívószó), míg az „Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció” alkategória 2,4 %-ot (11 db) tesz ki.

Emellett érdemes egy pillantást vetni az egyes alkategóriák leggyakoribb, illetve legnagyobb számban előforduló hívószavaira is. Az „Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója” tartalmi alkategória rendelkezik a legnagyobb számban előforduló hívószavakkal. Ezek közt találjuk a „(nagy)hatalmak” (48 db), az „államok” (31 db) és a „nemzetek/népek” (24 db) hívószavakat.

Tankönyvi példák (idézetek) a „(nagy)hatalmak”, az „államok” és a „nemzetek/népek” hívószavakhoz:

(nagy)hatalmak:

„De bámulatosan fejlődött az új német császárság is, mely teljesen nemzeti alapon alakult meg s néhány év alatt Európa vezető hatalmassága lett.” (Márki, 1903. 163–164. o.).

„Orosz-török háború 1828-29. E pillanatban a görög forradalmat a bukástól az európai hatalmak közbelépése mentette meg. [...] Midőn Mohamed szultán az európai hatalmak közbelépését visszautasította, az egyesült angol, francia és orosz hajóhadak a török hajóhadat a Navarinnál vívott ütközetben megsemmisítették (1827).” (*Mika*, 1904. 130–131. o.).

államok:

„Az 1870-71. évi német háború a francziák ellen. [...] Mialatt a legtöbb európai állam a francziák diadalát biztosra vette, kik maguk is az egész hadjáratot Berlin-be teendő sétának nevezték, egyszerre csak a harctérről ellenkező hírek érkeztek, melyekből kitudt, hogy a három német hadtest megtámadta a késedelmező francziákat és egyrészt Saarbrücken, másrészt Weisenburg és Wörth-nél visszaszorította azokat, mely utóbbi két csatában a porosz trónörökös vezérlete alatt küzdő bajorok verték vissza Mac Mahon csapatjait. (1870. augusztus 2-6.)” (*Mangold*, 1891. 262. o.).

„1867-ben *Ausztria* is alkotmányt kapott. Így tehát a hetvenes évek körül a legtöbb európai államban diadalra jutott a liberalizmus.” (*Vaszary*, 1912. 152. o.).

nemzetek/népek:

„A februári forradalom hatása Olasz- és Németországban. Első kísérletek a nemzeti egyesülésre. – A júliusi forradalom nagy reményeket ébresztett az európai népekben, de Belgium kivételével mindenütt a reakció felülkerekedése járt a nyomukban. Oroszország kegyetlen csapással mindenkorra véget vetett a lengyel szabadságnak, s ameddig Ausztria hatalma ért az olasz félszigeten és a német birodalomban, Metternich útját állta a népek törekvéseinek.” (*Sebestyén*, 1906. 195. o.).

„Nemzeti államok alakulása. A krími háború. Az ötvenes évek reakciója visszazökkentette az európai népek közéletét a forradalom előtt fennállott viszonyok közé. A belső mozgalmak egyelőre elültek s a közfigyelem a külső politika felé fordult, melyben a krími háború foglalkoztatta a hatalmakat.” (*Ujházy*, 1913. 156. o.).

Szintén kiemelkedik a sorból az „*Európa mint egységes egész konstrukció*” tartalmi alka-tegória „*egész/egység*” (31 db), valamint az „*Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*” „*béke*” (19 db) hívószava.

Tankönyvi példák (idézetek) az „*egész/egység*” és a „*béke*” hívószavakhoz:
egész/egység:

„Ekkép történt, hogy az elmaradt Oroszországot és Törökországot leszámítva, manapság egész Európában alkotmányos élet van és így a szabadelvű eszmék annyi küzdelem után is végre diadalt arattak.” (*Varga*, 1904. 163. o.).

„A kormányok szervezkedése a régi alapon. Franciaországban. A szent szövetség értelmében Európa minden részében a legitimitás elvén kívül az abszolút hatalmat is visszaállították és a forradalmi elemet üldözőbe vették.” (*Vaszary*, 1904. 137. o.).

béke:

„Lajos Fülöp. 1830-1848. [...] *Lajos Fülöpnek* az volt a legnagyobb gondja, hogy Európát békés szándékai felől megnyugtassa, bizalmatlanságát eloszlassa

és elismertetését kivívja. Ennek fejében megtagadta a lengyelek segítségét és megengedte, hogy Ausztria az itáliai forradalmakat elnyomhassa." (Ujházy, 1913. 143. o.).

„(A *hármás szövetség*.) Oroszország a berlini congressus határozatai miatt megneheztelt Németországra, s úgy látszott, hogy Franciaországgal szövetségre lép. Minthogy e két hatalomnak közeledése háborút idézhetett volna fel Németország ellenében, *Németország szövetségre lépett Ausztria' és Magyarországgal* (1879), mely hatalom szintén veszélyeztetve volt Oroszország részéről Bosznia-Hercegovina megszállása miatt. E szövetséghez később (1883) *Olaszország* is csatlakozott s ennek oka az volt, Olaszország ellensúlyozni akarta Franciaországot, mely ez időben szállotta meg az olaszoktól sűrűn lakott Tuniszt. Az így létesült *hármás szövetség* azóta éber szemmel őrködik Európa békéjén." (Vaszary, 1912. 154. o.).

Az „*Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció*” kategória önmagában nem bír magas számú hívószó bázissal (összesen 18 db hívószóval), ugyanakkor – az kategórián belüli magas aránya miatt – kiemelkedik a többi közül a „*műveltség*” elnevezésű hívószava (8 db).

Tankönyvi példák (idézetek) a „*műveltség*” hívószóhoz:

műveltség:

„*Angolország reformkorszaka*. [...] Óriási gyarmatai voltak a föld minden részében s iparának fejlettségéhez foghatót a világtörténelem nem mutathatott fel. Anglia volt a művelt Európa eszményképe, a hova minden államférfiú és közigazda tanulni ment; pl. Széchenyi István gróf 27-szer járt ottan s nemzetét szóval és tettel buzdította az angol szorgalom követésére.” (Márki, 1903. 144. o.).

„*Magyarország átalakulása*. Széchenyi István gróf. [...] Az átalakulás szorosan össze van forrva Széchenyi István gróf nevével, aki Magyarország hátramaradottságának s a nemzet életképességének fölismerése után a maga nagy ambíciójához és hatalmas tehetségéhez mért föladatnak tekintette, hogy Nyugat-Európa műveltségét és politikai szabadságát hazájába átültesse.” (Ujházy, 1913. 136. o.).

Az „*Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció*” szintén kevés számú hívószóval rendelkezik (11 db), melyek közül azonban – számát és arányát tekintve – nem emelkedik ki egyik hívószó sem.

A teljes vizsgálati minta szintjén arra is igyekeztünk fényt deríteni, hogy a *hívószavak* közt találhatóak-e olyanok, melyek valamennyi tankönyvben (vagy csaknem mindben) legalább egy alkalommal szerepelnek. E tekintetben a hívószavak közül egyértelműen az – „*Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*” tartalmi kategóriához sorolt – „*(nagy)hatalmak*” hívószó kerül előtérbe, mely minden vizsgált tankönyvi egységben fellelhető. Két további hívószó: az „*államok*” és a „*nemzetek/népek*” egy-egy tankönyv kivételével (előbbi esetében: Ujházy, 1904; utóbbi esetében: Takáts, 1917) szintén megtalálható az elemzett kötetekben. E három hívószón felül két további hívószó, illetve egy ún. hívószócsoport megemlítése is szükséges, melyek nem reprezentálják ugyan a teljes mintát, de a vizsgált művek $\frac{2}{3}$ -ában (10 db tankönyvben) jelen vannak. E két

hívószó a „béke”, valamint az „egész/egység”. A hívószó-csoportot pedig a „vezető pozíció” kérdésköre jelenti, mely a következő hívószavakat foglalja magában: „vezető államférfi/miniszter”, „vezető államok/országok”, „vezető hatalom”, „vezető szerep/parancsoló állás”.

ÖSSZEZÉS – A VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK RÖGZÍTÉSE AZ „EURÓPA” MINT TARTALMI FŐKATEGÓRIÁRA VONATKOZÓAN

Az „Európa-kép” tartalmi elemzése során a vizsgálati minta 1815 utáni fejezeteit, alfejezeteit vettük górcső alá, hogy lássuk, miként ábrázolták Európát, az európaiságot a dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek. A tartalmi főkategóriák (azon belül pedig kiemelten „Európa”), a tartalmi alkategóriák és a hívószavak hármasszere a tankönyvi „Európa-kép” többszintű, egymásra épülő, árnyalt elemzését tette lehetővé, mely kvantitatív és kvalitatív kutatási eredmények kibontakozásának egyaránt teret engedett.

A kutatás kvantitatív szempontból igazolta Európa történelmének tankönyvi dominanciáját, kvalitatív szempontból pedig közelebb kerültünk a dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének konceptualizálásához, a tartalmi hangsúlyok azonosításához.

A KUTATÁSI EREDMÉNYEK SZINTETIZÁLÁSA

A vizsgált tankönyvekből és tankönyvi egységekből kibontakozó „Európa-kép”-et több aspektusból is megközelítettük. Ennek során figyelmet fordítottunk egyrészt a *tankönyvi arányok*, másrészt a *fogalmi keretek*, harmadrészt pedig a *hangsúlyváltozások* feltárására.

E kérdéscsoport mentén a tankönyvekből kibontakozó „Európa-kép” az alábbiak szerint összegezhető:

Tankönyvi arányok:

- Egyértelműen az Európa-centrikus tankönyvi (és tantervi) tartalom a jellemző.

Fogalmi keretek:

- Az Európa/európaiság fogalma definiálatlan; nem jelenik meg deklarált Európa-fogalom.
- A tartalomelemzés révén ugyanakkor a látens „tankönyvi európaiság” meghatározható. A vizsgált dualizmus kori egyetemes középiskolai történelemtankönyvek Európát elsősorban mint (nemzet)államok összességét ábrázolták, illetve erőviszony-alakító és -fenntartó szerepét hangsúlyozták. Európa mint a (nemzet)államok összessége mindenekelőtt a „(nagy)hatalmak”, az „államok”, valamint a „nemzetek/népek” összességé-ként értelmezhető, másrészt Európa mint erőviszony-alakító és -fenntartó konstrukció két fő pilléren: az „egység”-en és a „béké”-n nyugszik.

E megállapítások egyúttal az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak állandó tendenciáinak is tekinthetők.

Hangsúlyváltások:

- Az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak változásait tekintve a vizsgálat során markáns tendenciák nem tárultak fel, mindazonáltal néhány tartalmi jellemvonás körvonalazható.
- A századforduló körüli években az Európa-reprezentáció erősebb, mint a megelőző és következő években.
- Az 1891–1903 közötti években Európa globalitása szintén némileg hangsúlyosabb, mint a dualizmus későbbi tankönyveiben.
- Ugyanazon tankönyvi kötetek különböző kiadásában, a kiadások előrehaladtával az „Európa”-reprezentáció gyakorisága többnyire növekedett, mindazonáltal a kötetektől (szerzőktől) függően ennek mértéke eltérő volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adamikné Jászó Anna (szerk.) (1990): *A magyar olvasástanítás története*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Antal László (1976): *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető Kiadó, Budapest.

Babbie, E. R. (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. 6., átdolgozott kiadás, Balassi Kiadó, Budapest.

Dárdai Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

Dombi Alice (2015): *Zsinórmérték és útmutatás*. Tankönyvek és tankönyvírók a 19. században Magyarországon. Universitas Szeged Kiadó, Szeged.

Domokos Zsuzsa (2002): Az európaiság fogalma történelem tanterveink, tankönyveink tükrében. In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 12*. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK kiadványa, Budapest. 5–23.

Európa-kutatás. In: Szabolcs Ottó és Katona András (2006, összeáll.): *Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv*. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 571–581.

Farkas Mária (2008): *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon*. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében. Trezor Kiadó, Budapest.

Fischerné Dárdai Ágnes (2011): A tankönyvek európai dimenziója. In: Borso di Csaba (sorozatszerk.): *A keresztény Európától az Európai Unió magyar elnökségéig*. A Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtára LV. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 50–68.

Fischerné Dárdai Ágnes (2012): Mit jelent az európai dimenzió a tankönyvekben? In: Orsós Anna és Trendl Fanni (szerk.): *Útjelzők*. Ünnepi kötet pályatársak, kollégák, tanítványok neveléstudományi tanulmányaiból a 70 esztendő Forray R. Katalin tiszteletére. PTE BTK, Pécs. 92–99.

Gróz Andrea (2005): Az eredményes pedagógus egy 19. századi tanítóképzés pedagógiai tankönyv tükrében. *Neveléstörténet*, 2. 3–4. sz. 199–204.

Gróz Andrea (2007): *A pedagógus-gyermek kapcsolat alakulása a dualizmus korában, tanítóképzés pedagógiai szakkönyvek tükrében*. Doktori (PhD) disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest.

Horváth Szilvia (2009): Az európai identitás diskurzuselméleti kérdései. *Politikatudományi Szemle*, XVIII. 4. sz. 105–125.

Letöltés: http://www.poltudszemle.hu/szamok/2009_4szam/horvathsz-2009-4.pdf 2015. július 9. 13:45

M. Császár Zsuzsa (2004): Európa-kép a magyar földrajzoktatásban. In: *III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia*. Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 80–83.

Méreg Martin (2015): Schultz Imre népiskolai reáolvasókönyvének didaktikai felépítése német nyelvű olvasókönyvek tükrében. In: Andl Helga és Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Iskola a társadalmi térben és időben V*. PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 83–103.

Mészáros István (1991): Európaiság, magyarság régi tankönyveinkben. *Új Pedagógiai Szemle*, XLI. 4. sz. 10–14.

Mollat du Jourdin, M. (1996): *Európa és a tenger*. Európa születése. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Molnár-Kovács Zsófia (2014): Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében. *Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat*, (XLIX.) Új folyam V. 2–4. sz.

Letöltés: http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2014/12/05_02_12_Molnar.pdf 2015. június 25. 12:26

Molnár-Kovács Zsófia (2016): A dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek és azok változatai. *Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat*, (LI.) Új folyam VII. 3–4. sz.

Letöltés: http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2016/12/07_03_06_Molnar-Kovacs.pdf 2016. december 22. 10:20

Nóbik Attila (2010): *Klasszikusok és kánonképzés a magyar neveléstörténeti tankönyvekben (1867-1956)*. Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, Szeged.

Penke Olga (2000): *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*. Balassi Kiadó, Budapest.

Seewann, G. (2009): A Németországról alkotott kép Magyarországon a 20. század első felében. In: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt (szerk.): *A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században*. Kutatási füzetek 14. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 99–110.

Szabolcs Éva (2004): Tartalomelemzés. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 330–339.

TANKÖNYVEK

Mangold Lajos (1885): *Világtörténelem. Középtanodai használatra. Harmadik kötet. Újkor és legújabb kor.* Második, az új tanterv alapján ujonnan kidolgozott kiadás, képekkel és térképekkel, Franklin-Társulat, Budapest.

Mangold Lajos (1891): *Világtörténelem. Középkolai használatra. Harmadik kötet: Újkor és legújabb kor.* Harmadik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest.

Mangold Lajos (1902): *Világtörténelem. Középkolai használatra. Harmadik kötet. Újkor 1648 óta s a legújabb kor.* Ötödik, az új tanterv alapján átdolgozott kiadás, Franklin-Társulat, Budapest.

Márki Sándor (1903): *Egyetemes történelem. Gymnasiumok és reáliskolák számára. III. rész. Az új-kor 1648–1871-ig. A VII. osztály részére.* Singer és Wolfner, Budapest.

Mika Sándor (1904): *Világtörténet. Az új tanterv alapján a középkolák felső osztályai számára. III. kötet. – Új-kor és legújabb kor.* Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest.

Mika Sándor (1912): *Világtörténet. Az új tanterv alapján a középkolák felső osztályai számára. III. kötet. Új-kor és legújabb kor.* Második kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest.

Sebestyén Gyula (1906): *Egyetemes történet. A középkolák felsőbb osztályai számára. III. kötet. Újkor (1648–1871).* Franklin-Társulat, Budapest.

Szigethy Lajos (1903): *Egyetemes történet. Az 1899-ik évi tanítási terv szerint középkolák VII. osztálya számára. Harmadik rész. Új-kor (1648-tól).* Singer és Wolfner, Budapest.

Szölgyémy János (1914): *Világtörténet. Főtekintettel a magyar nemzet történetére 1648–1913-ig. Európa és Amerika nevezetesebb államainak földrajzával. III. rész. Az új tanterv értelmében átdolgozott harmadik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest.*

Takáts György (1917): *Történelem. Leányközépkolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően leányközépkolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) III. osztálya számára. A középkor és újkor történetének vázlata a magyarok honfoglalásától napjainkig.* Negyedik, lényegesen átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest.

Ujházy László (1904): *Egyetemes történelem. Középkolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére.* Szent-István-Társulat kiadása, Budapest.

Ujházy László (1913): *Egyetemes történelem. Középkolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére.* Második átdolgozott kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest.

Varga Ottó (1904): *Világtörténet. Tanterv és utasítások alapján a középkolák számára. Harmadik kötet: Új-kor.* Harmadik javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest.

Vaszary Kolos (1904): *Világtörténelem. Középkolák számára. III. kötet. A legújabb miniszteri tantervhez alkalmazott hatodik kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest.*

Vaszary Kolos (1912): *Világtörténelem. Középiskolák számára. III. kötet. Újkor (1648–1789.) és legújabb kor (1789-től napjainkig)*. (Átdolgozta és kiegészítette: Németh Ambrus). Hetedik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest.